

Andrei Avram

REFLEXELE GRUPULUI CONSONANTIC [xv] ÎN CUVINTELE
ROMÂNEȘTI ÎMPRUMUTATE DIN VECHEA SLAVĂ
ȘI DIN SLAVONĂ

1. Cuvintele din categoria indicată în titlul contribuției de față sunt foarte puține, dar ele prezintă interes din punctul de vedere al foneticii istorice a limbii române, întrucât transformările pe care le-au suferit de-a lungul timpului pun în evidență fenomene în măsură să conducă la formularea unor concluzii cu caracter general referitoare la tratamentul grupurilor consonantice de tipul «fricativă surdă + [v]».

2. Consoana slavă notată [x] conform sistemului de transcriere fonetică al Asociației Fonetice Internaționale (în dialectologia românească se folosește o literă grecească: [x]) este o fricativă velară. În legătură cu fricativa din cuvinte ca *duh*, *hohoti*, *hrană*, scrisă x în textele cu grafie chirilică, se pune întrebarea dacă ea era velară sau – ca în majoritatea covârșitoare a cazurilor din dacoromâna actuală – laringală. În ce ne privește, credem că este justificată presupunerea potrivit căreia în trecut [x] era mai frecvent decât astăzi, predominant fiind însă [h], cvasi-generalizat ulterior; așadar utilizarea unei singure litere din alfabetul fonetic, [h], pentru notarea sunetului corespunzător literei x are oarecum un caracter convențional. Pentru simplificare, în unele contexte se poate vorbi despre o fricativă sau spirantă p o s t p a l a t a l ă sau p o s t e r i o a r ă, desemnându-se prin acești termeni atât velara, cât și laringala.

Inventarul fonologic al limbii române s-a îmbogățit cu o fricativă postpalatală ca urmare a influenței slave. După ce menționează că „româna nu posedă nicio consoană de acest tip (*h* dispăruse încă din latină)”, Al. Rosetti (1986, p. 315) scrie: „spiranta laringală surdă a fost introdusă în limbă odată cu termenii următori” (sunt citate, în continuare, alături de termenii vechi slavi corespunzători, trei cuvinte care conțin un /h/ în limba literară actuală și șase în care actualul /f/ a luat locul unui mai vechi /h/: *har*, *hohoti*, *hrană*; *pofti*, *praf*, *vârf*, *vîfor*, *vraf*, *zăduf*). Considerăm neîntemeiată părerea conform căreia /h/ exista în română înainte de influența slavă (vezi, de exemplu, Brâncuș 1983, p. 87); după opinia noastră (Avram 2008) *hameș* „(om) lacom” nu este un cuvânt autohton, ci un împrumut din sârbă.

3. După toate probabilitățile, ceea ce am spus despre sunetele corespunzătoare, în limba veche, fonemului /h/ în general este valabil, cel puțin în linii mari, și pentru situația în care fricativa postpalatală era primul element al unui grup consonantic. Aici se pune însă o a doua întrebare, după cea care a constituit obiectul paragrafului

LR, LX, nr. 1, p. 4–9, București, 2011

precedent: exista grupul /hv/ (= [hv] ori, eventual, [xv]) sau succesiunea de litere xv din xvǎ ō, de exemplu, este doar o grafie fără acoperire fonetică, (imitație după un model slavon), folosită, în locul grafiei f, care ar fi corespuns realității?

Iată, mai întâi, răspunsul dat, indirect, acestei întrebări în DA, unde, s. v. *fală*, citim: „La vechii scriitori, care știau slavonește, scris și: *hvală*, *hfală*”. În același articol de dicționar, etimologia lui *fală* este prezentată astfel: „Din paleosl. *hvala*. Împrumutat din vreun dialect slav care pronunța *fala*, ca bulgarii (*falъ*) și sârbii (*fala*)”. (La fel este prezentată etimologia verbului *făli*.) Ar rezulta așadar că nu vechea slavă este sursa directă a cuvântului românesc în discuție (cum se admite în unele dicționare), ci un idiom slav în care [xv] devenise [f], ceea ce, se înțelege, implică interpretarea grafiilor *hv*, *hf* (respectiv, xv, xf) din textele noastre vechi ca neconforme cu realitatea fonetică (fonologică).

O părere opusă celei din DA cu privire la modul în care trebuie interpretate grafiile *hv* și *hf* a exprimat N. A. Ursu (1974, p. LIII). După ce menționează că a transcris „ca atare” grafiile alternante xv ~ xf și sv ~ sf din cuvinte cum sunt cele devenite *fală*, respectiv, *sfadă*, grafii întâlnite la Dosoftei, VS, cercetătorul citat adaugă: „Nu am putut conchide că grafiile xvǎ ō, ꙗrβtβvri k, ꙗrβt vō, ꙗrβt vi, svadō, svarō, svat [...] reprezintă doar un reflex al grafiei cuvintelor respective în slavonă”.

4. Împotriva explicației date în DA lui [f] din rom. *fală* – preluarea unui sunet slav identic – poate fi invocată, în primul rând, constatarea că în cuvintele corespunzătoare din bulgară și din sârbă nu este nicidecum inexistent grupul consonantic format dintr-o fricativă postpalatală și [v]: vezi, de exemplu, DBR (găsim varianta din bulgara literară *хвала*, dar nu și varianta dialectală *фала*); HSR (de la *fala* se trimite la varianta din sârbo-croata literară *hvala*). Formula „ca bulgarii și sârbii” din DA, referitoare la vorbitori ai unui dialect slav care pronunțau [f] în loc de [xv] (vezi paragraful anterior) este deci inadecvată. Așa stând lucrurile, nu se poate susține că româna a intrat în contact, neapărat, cu dialecte slave inovatoare, nu (și) cu dialectele care conservau grupul [xv].

În al doilea rând, dacă grafia *hv* – întâlnită nu numai la învățați ca Dosoftei, ci și în texte scrise de persoane cu mai puțină știință de carte (vezi *hvălindu-se*, într-un document din 1593; DÎR, p. 181 și indicele de cuvinte, s. v. *făli*) – ar putea fi, în principiu, pusă pe seama faptului că cei care o foloseau „știau slavonește” (vezi § 3), nu se poate spune același lucru despre grafia *hf*, coexistentă cu cea dintâi în textele vechi (uneori chiar în același text).

După părerea noastră cele două grafii reprezintă două stadii ale procesului prin care de la [xv] din slavă s-a ajuns la [f] din româna actuală. În primul sunt menținute articulația posterioară a primului element al grupului (cu sau fără transformarea velarei în laringală) și sonoritatea elementului următor; în al doilea stadiu avem a face cu un grup consonantic alcătuit din două fricative surde (apărut prin acomodare progresivă: [hv] > [hf]). Grafia *f*, cea mai nouă, nu pune probleme; ea corespunde, evident, stadiului de evoluție la care s-a ajuns prin eliminarea primului

element al grupului [hf]. Transformările menționate s-au produs nu numai în cuvintele de origine slavă, ci și într-un împrumut din turcă; vezi DA, s. v. *cafea*, unde figurează variantele vechi *cahve* și *cahfea* ale acestui cuvânt.

Este adevărat că nu lipsesc exemplele sigure de folosire a grafiei xv cu valoarea de /f/. S-a arătat însă (Mareș 1996, p. 176–178) că în textele caracterizate prin această particularitate grafică rară – explicabilă prin influența slavonei de redacție sârbească – secvența de litere în discuție apare nu numai în cuvinte ca *hvală*, ci și în *fi*, *fost* etc., forme în care labiodentala nu a fost niciodată precedată de o fricativă postpalatală. Echivalența hv = /f/ în unele texte, în cuvinte de diverse origini, constituie o problemă distinctă de cea a evoluției grupului consonantic [hv] (< sl. [xv]) în limba română.

5. Părerea expusă în paragraful precedent este sprijinită de ceea ce se știe despre evoluția grupului consonantic [sv] (vezi în special Gheție/Mareș 1974, p. 136–139, și, acum în urmă, Avram 2006a).

Faptul că în limba veche exista grupul [sv], alături de [sf], în cuvinte ca *sfddă*, grafia sv nefiind deci lipsită de o bază fonetică (fonologică), ne îndreptățește să considerăm pe deplin plauzibilă interpretarea grafiei hv ca echivalent al grupului consonantic [hv] în forme ca xvā ō (Dosoței, PV, p. 840; cuvântul este glosat de editor „fală, glorie, slavă, măreție, faimă”), xvβli m’ „lăudăm, slăvim” (Dosoței, L, p. 258). În ambele cazuri prezența unei consoane surde înaintea sonorei [v] se explică printr-o particularitate fonetică a acestuia din urmă asupra căreia am atras atenția cu alt prilej (Avram 2006a, p. 49–50).

Pe de altă parte, știind că *svadă*, *svat* etc. au devenit, prin acomodare progresivă, *sfadă*, *sfat* etc., este firesc să admitem că prin același fenomen grupul [hv] a putut să se transforme în [hf], de unde rezultă că este justificată fonetic și grafia xf, în xfā ō (Dosoței, PV, p. 172), de exemplu. Un argument în favoarea părerii că așa s-au petrecut lucrurile ne este oferit de prezența lui *pohfală* „laudă, fast, trufie etc.” în scrieri ale unor autori din secolele al XIX-lea și al XX-lea (C. Conachi, M. Sadoveanu; vezi DA, s. v.; este atestată, printre altele, și varianta *poſfală*, apărută prin simplificarea care s-a produs și în *hfală*, devenit *fală*).

Grupul [hf] din *pohfală*, *pohfăli*, *pohfălos* este, evident, un fonetism intermediar între cele două întâlnite, în unul dintre membrii familiei de cuvinte avute în vedere, la Dosoței, L: cel mai vechi în xvβli m’ (vezi mai sus), cel mai nou în poſβli nO (p. 256). Succesiunea de transformări fonetice [hv] > [hf] > [f] este perfect paralelă cu succesiunea [sv] > [sf] > [f], din punctul de vedere al naturii înseși a acestor transformări. Deosebiri între soarta lui [hv] și cea a lui [sv] există doar în ce privește numărul cuvintelor care ilustrează fenomenele fonetice în cauză și statutul diverselor variante în limba de astăzi (variante literare, populare sau regionale, învechite, frecvente sau rare).

Cum am mai spus (§1), împrumuturile din vechea slavă sau din slavonă care pun problema reflexelor grupului consonantic [xv] sunt puține. Adăugăm acum că

nu toate s-au păstrat în limba actuală; vezi, la Dosoftei, L, p. 268, *xval i ñe le* „laudele” (în DA nu figurează nici *hvalitã*, nici **falitã* sau **fãlitã*). În poziție inițială vechiului grup [hv] îi corespunde astăzi exclusiv [f]. Am văzut însă că în interiorul cuvântului, alături de [f], este atestat stadiul de evoluție anterior, [hf]: *pohfalã* (variantă aleasă ca titlu de articol în DLR). Alte câteva slavonisme sau derivate de la ele (înregistrate în DLR cu mențiunea „învechit”) au variante cu [hv] și cu [hf]: *pohfãli*, *pohfãlisi*, *pohvãlenie*. În familia unui singur cuvânt, literar și, în același timp, cunoscut (cu diverse sensuri) în toate graiurile dacoromâne, secvenței [xv] din slavã îi corespund astăzi atât [f], cât și [v]: *vãlvã* (din slavonul *ѡ Ѡѡѡѡ*; DLR). Aici ne aflăm în prezența unui caz particular: în varianta cea mai veche a cuvântului, [hv] este parte componentă a unui grup mai complex, triconsonantic, de la care s-a putut ajunge la [v] în cel puțin două moduri: *vãl hvã* > *vãlvã* (prin eliminarea lui [h], fenomen care nu s-a produs atunci când secvența [hv] nu era precedată de consoană); *vãl hvã* > **vãl hfã* > *vãlfã* și, apoi, *vãlfã* > *vãlvã*, prin asimilare (cf. *viřor* > *viřor*). În DLR, s. v. *vãlvã*¹, figurează, printre altele, variantele *vãlfã* și *vãl hvã*, precedate de mențiunea „învechit și popular”. Prima – cu [f] corespunzător vechiului grup [hv], ca în *falã* – este, într-adevăr, populară și în zilele noastre (mai ales ca denumire a unei ființe mitologice). Cealaltă însă, cum reiese din citatele date în dicționar, nu se întâlnește în texte care reflectă limba epocii moderne; prin urmare, nu poate fi vorba despre un reflex [hv] al grupului slav [xv] în româna actuală (varianta *vãl hv* – atestată într-un text coresian sub forma articulată *vãl hvul* „magul” –, cu [hv] în poziție finală, s-ar fi transformat, desigur, în **vãlv* sau în **vãlf*). Rezumând: după producerea acomodării progresive [hv] > [hf], grupul format din două fricative surde a devenit în general [f] (*falã*, *pořalã*; poate, și *vãlfã* < **vãl hfã*); stadiul de evoluție [hf] este rareori întâlnit în limba modernă (*pohfalã*).

Foarte diferit de raportul dintre [hf] și [f] este cel dintre [řf] și [f], atât din punct de vedere statistic, cât și sub alte aspecte. Cu rezervele impuse de faptul că inventarul de cuvinte care ne stă la dispoziție este limitat, putem spune că în primul caz consoana unică reprezintă, în româna literară contemporană, regula, iar grupul consonantic excepția. De remarcat, în plus, că *falã* (și familia lui) ocupă în vocabular o poziție incomparabil mai importantă decât cea a lui *pohfalã*, element periferic. În cel de al doilea caz grupul consonantic este astăzi net preponderent, atât în limba literară, cât și în graiuri. *Feřtilã* (< v. sl. *řvěřtilo*) este, probabil, singurul cuvânt în care grupului [řv] din etimon îi corespunde exclusiv [f] pretutindeni (începând cel mai târziu din secolul al XVII-lea; vezi DA, s. v.; nu sunt înregistrate variante cu [řv] sau cu [řf]). Cuvinte importante ca *řfat*, *řfãnt* nu au devenit nicãieri **řfat*, **řfãnt*. Simplificarea [řf] > [f] s-a produs însă, în unele graiuri sau în unele idiolecte – ca și în cuvântul devenit *feřtilã* –, în *řfãrři*, *řfeřnic*, *řfeřtãnie*, iar fluctuațiile de tipul *řfãrři* ~ *fãrři* (întâlnite și în cuvinte care nu provin din slavã: *řfulgera* ~ *fulgera*; vezi DA, s. v. *fulgera*) au determinat – cum credem că am reușit să arãtãm (Avram 2006b, p. 130–131) – apariția unui [ř] neetimologic în *řfãt* „paracliser” (< *fãt* < lat. *fetus*).

Faptele de amănunt prezentate și comentate în cuprinsul acestui paragraf nu anulează semnificația paralelismului dintre reflexele în limba română ale grupurilor consonantice slave [xv], pe de o parte, și [sv], pe de altă parte.

6. Pe lângă postpalatala [h] și dentala [s], o a treia fricativă surdă, [ʃ], poate să fie urmată de [v] (nu sunt însă posibile grupurile [fv] și [hv]). Sonora [v] a devenit uneori [f], prin acomodare progresivă, și când era precedată de prepalatala [ʃ], întocmai ca atunci când era element component al grupurilor [hv] și [sv]: *șvaițer* > *șfaițer*, de exemplu. De notat însă că [ʃ] urmat de labiodentală [v] s-a dovedit mai rezistent decât [h] și [s] în aceeași poziție și că acomodarea produsă în mai vechiul grup [ʃv] a fost câteodată nu progresivă ([ʃv] > [ʃf]), ci regresivă: *șvaițer* > *jvaițer* (cf. Avram, 2006a, p; 52–53). În cuvintele de origine veche slavă acomodarea regresivă nu a avut loc în grupul [sv] – *svânt* nu s-a confundat cu forma verbală *zvânt* –, dar ea a putut să se producă în grupul [hv], fără consecințe pe planul grafiei (fricativa postpalatală sonoră fiind fonologic identică cu cea surdă). Paralelismul dintre transformările grupurilor [hv], [sv] și cele suferite de grupul [ʃv] (în limba literară sau/și în diverse alte aspecte ale dacoromânei) nu merge așadar decât până la un punct:

[hv] > [hf] > [f] *hvală* > *hfală* > *fală*
 [sv] > [sf] > [f] *sveșnic* > *sfășnic* > *feșnic*
 [ʃv] > [ʃf] – *șvaițer* > *șfaițer*

7. Este evident că prin cele câteva observații de mai sus ne-am pronunțat, implicit, în favoarea soluțiilor adoptate de N.A. Ursu în problema interpretării grafiilor xv și sv din scrierile lui Dosoftei.

Pe un plan mai larg, considerăm că cele arătate în articolul de față cu privire la grafia hv (vezi, de asemenea, despre sv, Avram 2006a și bibliografia citată acolo) – în acord cu o părere exprimată de eminentul cercetător care ne-a precedat – pledează în favoarea unui principiu metodologic: trebuie avut în vedere faptul că o grafie din textele românești vechi care pune probleme de interpretare poate să fie identică cu una obișnuită în textele slavone și, în același timp, să se explice nu prin influența acestora, ci printr-o realitate lingvistică românească.

BIBLIOGRAFIE

- Avram 2006a = Andrei Avram, *Despre grupul consonantic [sv] în limba română*, în *Floarea darurilor. In memoriam Ion Gheție*. Volum îngrijit de Violeta Barbu și Alexandru Mareș, București, p. 47–54.
- Avram 2006b = Andrei Avram, *Comentarii și ipoteze etimologice*, București.
- Avram 2008 = Andrei Avram, *Etimologia cuvântului hameș și problema originii lui /h/ în limba română*, în *Omagiu lui Victor Vascenco la 80 de ani*. Volum coordonat de Antoaneta Olteanu, [București], p. 77–85.
- Brâncuș 1983 = Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București.

- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1948.
 DBR = Tiberiu Iovan, *Dicționar bulgar-român*, București, 1994.
 DÎR = *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*. Text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș și Alexandra Roman-Moraru. Introducere de Alexandru Mareș, București, 1979.
 DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române (DLR)*. Serie nouă, București, 1965–2010.
 Dosoftei, L = Dosoftei, *Dumnezeiasca Liturghie, 1679*. Ediție critică de N. A. Ursu, Iași, 1980.
 Dosoftei, PV = Dosoftei, *Psaltirea în versuri*. Ediție critică de N. A. Ursu, Iași, 1974.
 Gheție/Mareș 1974 = Ion Gheție, Al. Mareș, *Graururile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București.
 HSFR = J. Dayre, M. Deanović, R. Maixner, *Hrvatosrpsko-francuski rječnik*. II. dopunjeno izdanje priredio R. Maixner, Zagreb, 1960.
 Mareș 1996 = Alexandru Mareș, *O particularitate grafică rar întâlnită în scrierea românească veche: notarea lui /f/ prin xv și f v*, în LR, XLV, 7–12, p. 173–178.
 Rosetti 1986 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*. I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, [București].
 Ursu 1974 = N.A. Ursu, *Notă asupra ediției*, în Dosoftei, PV, p. XXIII–LX.

LES ABOUTISSEMENTS DU GROUPE CONSONANTIQUE [xv] DANS LES MOTS
 ROUMAINS EMPRUNTÉS AU VIEUX SLAVE ET AU SLAVON

(Résumé)

Le groupe consonantique vieux slave ou slavons [xv] est devenu [hv] en roumain. L'évolution du groupe [hv] a été parallèle à celle de [sv]: l'assourdissement de la fricative labio-dentale, par accommodation progressive – [hv] > [hf], [sv] > [sf] – et ensuite la disparition du premier élément du groupe, en règle générale dans le premier cas (*hfalǎ* > *falǎ*) et rarement dans le second (*sfesnic* > *fesnic*).

Mots-clés: influence slavonne sur le roumain; interprétation de la graphie cyrillique des textes roumains anciens.

București, str. Sf. Voievozi 48–50